

זכר חלום לברכה: מרדכי שנהבי ורעיונות ההנצחה הראשונים של

השואה

בארץ-ישראל 1942-1945

מולי ברוג

במחקר שלפנינו נעקוב אחרי ראשיתו של תהליך ההבניה החברתית של זיכרון השואה ביישוב. נציג וננתח את ההצעות שהועלו בארץ-ישראל ומחוצה לה להנצחתה של יהדות אירופה המושמדת החל מקיץ 1942, בשעה שהחלו להגיע הידיעות הראשונות על החיסול ההמוני, ועד קיץ 1945, מעט אחרי סיומה של מלחמת העולם השנייה, במאי אותה השנה. במרכז המאמר יעמדו השאלות האלה: כיצד נימקו ביישוב את הצורך בהקמת זיכרון לאומי "לגולה הנחרבת"? מי היו המציעים ומה היו מניעיהם? איזה מין אתר הנצחה ביקשו להקים? היכן הציעו להקים אתר זיכרון ומה היו הנימוקים לבחירתו? ולבסוף, מה ניתן ללמוד מן התשובות לשאלות האלו על תודעת השואה ביישוב בשנים ההן.

עד עתה התמקדו המחקרים שדנים בדרכי שימור העבר בחברות השונות בנושא "המסגרות החברתיות של הזיכרון".¹ אני מבקש לבחון את הבניית זיכרון השואה ביישוב בעזרת הגדרה שניסח בארי שוורץ, שהתמקד בזיכרון כמערכת תרבותית והציע פרשנות סמיוטית של תרבות. הוא הרחיב את הבחנתו של קליפורד גירץ (Cliford Geertz)² על מהותם של דפוסי תרבות לתחום הזיכרון והציע, כי "כמודלים של חברה, אירועי העבר הם המפתח ל[הבנת ה]הווה. כמודל עבור החברה, מוסברים אירועי העבר על-ידי ההווה".³ ההבחנה הזאת נודעת לה חשיבות מהותית לדיוננו, משום שהיא מחדדת את משמעותו של השבר שחל בהבנייתו ושל הזיכרון היהודי בעת המודרנית.

סיפור הזיכרון היהודי נכתב מתוך תפיסת עולם דטרמיניסטית. "חז"ל... ידעו שלהיסטוריה יש תכלית",⁴ הסביר יוסף חיים ירושלמי, ומכאן שההווה הובנה כחלק משלם נתון, כלומר, כעבר בלבד. זיכרון העבר עוצב בדפוסים דתיים בלבד, מפני שהתכלית

1 ההיסטוריון הצרפתי פייר נורה (Pierre Nora) טוען כי בעידן של אובייקטיוויות מדעית, כפי שהמצב כיום, קשה להבחין בין דיווח אינפורמטיווי לבין פרשנות של משמעות ולכן מתקיים מאבק בין "היסטוריה" ל"זיכרון", בתיאור העבר. פייר נורה, "בין זיכרון להיסטוריה - על הבעיה של המקום", **זמנים** 45 (1993), עמ' 2-19.

2 קליפורד גירץ, **פרשנות של תרבויות**, כתר, ירושלים 1990: "הדת כמערכת תרבותית", עמ' 89-122; "האידיאולוגיה כמערכת תרבותית" עמ' 183-216.

Barry Schwartz, "Memory as a Cultural System: Abraham Lincoln in World War II," *Sociological Review*, Vol. 61 (October 1996 : 908-927) p. 911

4 יוסף חיים ירושלמי, **זכור**, עם עובד, תל-אביב 1988, עמ' 42.

ההיסטורית של העם היהודי וייעודו נוסחו במונחים של שליחות דתית. על-פי האמונה היהודית קיומו של העם בגולה הוא מצב זמני ולפיכך נעשתה ההנצחה הדתית של האירועים הטראומטיים שפקדו את הקהילות על-פי הבניית פשרם ונקבעה בלוח השנה ולא במקום ההתרחשות. וכך ניתן היה "לדחוס זיכרון"⁵ של אירועים ממקומות וזמנים שונים, שהובנו כדומים, לתאריך סמלי אחד, ולעצב את הזיכרון בעת המשבר (ואחר-כך של שעת המשבר) בדפוס אחד ידוע וקבוע. ואולם שינוי מהותי החל מתרחש במאתיים השנים האחרונות, ובייחוד בעת החדשה שניכר בה המאמץ הציוני לשחזורו של העבר היהודי עד כי, "ההיסטוריה נהייתה למה שלא הייתה מעולם - אמונתם של יהודים שחדלו להאמין".⁶

הדיונים בהצעות ההנצחה הנדונים כאן התנהלו בתוך ימי המלחמה, בעיצומה של שעת המשבר והם משמשים אפוא ביטוי ייחודי לניסיונות הגיבוש של תודעת מלחמת העולם השנייה והשמדת היהודים באירופה כחלק מן "הזיכרון ההיסטורי" של החברה החלוצית בארץ-ישראל. השינויים שעברו רעיונות ההנצחה בזמן המלחמה מגלים את אופיו הדינמי של עיצוב הזיכרון הקיבוצי, ובייחוד את מקומה המכריע של נקודת התצפית התרבותית (דתית, לאומית, אידאולוגית, או אחרת), בגיבוש ההבניה החברתית של העבר. השוני המהותי בין רישומה של חוויית השואה באירופה ובין רישומה בארץ היה גורם ראשון במעלה בקביעת המגמות של עיצוב זיכרון השואה בתרבות החלוצית בארץ-ישראל.

הנהגת היישוב לא הצליחה להתמודד עם הידיעות על המציאות האימה ששררה בתקופה האחרונה לקיומם של הגטאות, כפי שהצטיירה בעדויות שהגיעו לידיה,⁷ וחוסר האונים הזה עורר בלבו של הציבור כעס על ההנהגה והביא לביקורת גלויה וחריפה כלפיה בעיתונות היומית ובעצרות עם. רבים חשו אי נוחות ותסכול מן הפער הנורא שבין חיי היישוב הרגועים ובין הסבל וההרג באירופה, כמו היו שני עולמות נפרדים. גם התפיסה של "שלילת הגולה" הקשתה על הפנמתן של העדויות שהגיעו מאירופה והייתה במידה לא מעטה מכשול בפני הגשמתם של רעיונות ההנצחה.⁸ אירופה וארץ-ישראל היו בעיני הצינות בעלי משמעות

Yael Zerubavel, *Recovered Roots* (Chicago University Press 1995), p. 8 5
6 שם, עמ' 109.

7 דינה פורת, **הנהגה במילכוד**, עם עובד, תל-אביב 1986, עמ' 435-449, 487-483;
יחיעם ויץ, "היבטים ביחס היישוב בארץ אל שואת יהודי אירופה, 1942-1943", בתוך נורית גרץ (עורכת) **נקודות תצפית: תרבות וחברה בארץ-ישראל**, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב 1988, עמ' 74-85. דליה עופר, "מבט לאחור יובל – היישוב והצינות נוכח השואה, 1933-1943", בתוך ישראל גוטמן (עורך) **תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה**, יד ושם, ירושלים תשנ"ו, עמ' 443 - 472.

8 אמנון רז-קרקוצקין, "גלות בתוך ריבונות-לביקורת "שלילת הגלות" בתרבות הישראלית", **תיאוריה וביקורת** 4 (1993), עמ' 23-56; בן ציון דינור, "תפישות של הצינות את יסודותיה", בתוך **ספר הצינות**, מוסד ביאליק, תל אביב תרצ"ט, עמ' י"ב - ט"ו. וכן, אליעזר שביד, "שתי גישות לרעיון "שלילת הגלות" באידיאולוגיה הצינית", **הצינות** מאסף ט' (תשמ"ד), עמ' 21-44.

ערכית מנוגדת: הגולה – שלילי, ארץ-ישראל – חיובי, על-פי מעמדם בהלכה. תחושות הכאב, האבדן, האבל והמבוכה שהיו נחלת רבים מקרב אנשי היישוב והנהגתו וגישרו כעת בין שני העולמות, הפכו את עניין הזיכרון למסגרת התרבותית המתאימה ביותר להתמודדות עם הדילמה. ההצעות להנצחת השואה היו למעשה הניסיון הקיבוצי הראשון לעיצוב זיכרון הגולה בארץ-ישראל.

מרדכי שנהבי – האיש והחלום

הרעיון להקים בארץ-ישראל יד זיכרון ליהודים קרבנות השואה עלה לראשונה בקיץ 1942, בעיצומה של מלחמת העולם השנייה. יוזם ההנצחה והרוח החיה מאחורי המאבק ארוך השנים לקיומה היה מרדכי שנהבי, אז חבר קיבוץ בית-אלפא שבעמק יזרעאל.

מרדכי שנהבי נולד ב-13 בספטמבר 1900 לרבקה ולדוד אלפנבין, סוחר זעיר שפרנס את משפחתו בכבוד, בעיירה הרוסית וולוצ'יסק (Volochnisk) שעל הגבול האוסטרי. לאחר פרוץ מלחמת העולם הראשונה נדדה המשפחה, כמו יהודים רבים מגליציה, לבודפשט ומשם לווינה. על-אף תנאי העוני והמצוקה השלים שנהבי את לימודי התיכון בגימנסיה הפולנית של הפליטים והשתלב בחבורת "השומר", שעסקה בפעילות ספורטיווית וצופית בצביון ציוני, ובחוג "צעירי-ציון" - ארגון של סטודנטים שעסקו בהשתלמות בנושאים יהודיים וציוניים. מתוך כך זכה להיות שותף לרגע ההיסטורי במאי 1916, כשהתאחדו שני הארגונים והקימו את תנועת הנוער הציונית השומר הצעיר.⁹

ב-2 בינואר 1919 הגיע שנהבי לנמל יפו מאודסה והיה חבר השומר הצעיר הראשון שהגיע לארץ-ישראל. במרס 1920, והוא בארץ רק שנה וקצת, נשלח שנהבי על-פי בקשתו של יוסף שפרינצק לוועידת הפועל הצעיר שהתקיימה בפראג. משם יצא ללבוב להשתתף באספת העלייה הגדולה של "השומרים". באפריל 1920, כשנשא את דבריו לפני באי הוועידה בלבוב והוא קודח מחום, אפפה את שנהבי לרגע תחושה מוזרה של הארה. פתאום ראה את עצמו כבתוך חלום שחלם בילדותו ובו הוא נואם לפני קבוצת צעירים, באותו אולם עצמו, כשליח שבא מארץ-ישראל.¹⁰ ההתגלות הזאת, כך העיד שנים רבות אחר-כך, הייתה נקודת מפנה חשובה בחייו והסיבה העיקרית למאבקו חסר הפשרות להגשמת חלומו האחר, זה מקיץ 1942, על שליחותו להנצחת קרבנות השואה.

אחרי שובו מן הוועידה יצא למחנה עבודה שהתארגן לצורך סלילת כבישים בדרך חיפה-ג'דה. בזמן עבודות הסלילה, בקילומטר העשירי (אזור שהוקמו בו לימים הקיבוצים שער

⁹ אלקנה מרגלית, **השומר הצעיר: מעדת נעורים למארכסיזם מהפכני 1913-1936**, אוניברסיטת תל אביב, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1971, עמ' 18-158. ראה גם זיכרונות של יעקב חורני בתוך יהודה ארז (עורך), **ספר העליה השלישית**, עם עובד, תל-אביב 1964, כרך א', עמ' 412.

¹⁰ מרדכי שנהבי מספר על חייו, בתוך "עדות", ארכיון גבעת חביבה (אג"ח), 3-95 1 (1).

העמקים ויגור), התלכדה קבוצת הפועלים "שומריה" מקרב יוצאי ההכשרות השומריות בהנהגת מרדכי שנהבי ואבא חושי והקימה את "גדוד השומר הצעיר".¹¹ בערב פסח תרפ"א (1921) הקימו חברי הגדוד את "קיבוץ השומר-הצעיר א" למרגלות הכרמל. שנתיים אחר-כך, בכ"ט באב תרפ"ג (1923), עלה היישוב למקום הקבע שלו למרגלות הגלבע ונודע כקבוצת חפצי-בה (בית אלפא). בינואר 1922 ייסדו חברים מקבוצת שנהבי-חושי, מתנועת "דרור" וחברים אחרים, קיבוץ נוסף. הקיבוץ עלה להתיישבות ב-1926 ונקרא משמר העמק, וב-1928 הצטרף אליו מרדכי שנהבי. ב-1939 חזר שנהבי בעקבות האהבה לבית אלפא, ואולם מקץ שש שנים שב לצמיתות למשמר העמק. רוב ימיו שירת בתור כנציג הקיבוץ במוסדות התנועה, המפלגה, המוסדות הלאומיים ובמפעלים שונים. הוא שימש ציר בקונגרסים ציוניים רבים, בוועידות ההסתדרות הכללית וההסתדרות החקלאית וגם יצא מטעם רוב הגופים האלה לשליחויות בחו"ל. בין השאר נשלח לגרמניה מעט לפני עליית הנאצים לשלטון, כדי להקים בה את תנועת השומר הצעיר. מרדכי שנהבי היה יוזם רעיון המוסד החינוכי של השומר הצעיר וממקימיו במשמר העמק. הוא יזם את הקמתם של מפעלי התעשייה הראשונים בקיבוץ הארצי והיה גם עורך עיתון התנועה, **המצפה**. מקום מיוחד היה שמור בלבו לירושלים. הוא יזם את "חוק רשות הזיכרון יד ושם" ב-1953 והיה שותף בתכנונו של המוסד ובהקמתו; היה ממקימי "התנועה למען ירושלים", "בית אות המוצר – גלריה לאומנות פלסטית שימושית" ליד גיא בן-הינום, ומיזמי התכנית להקמתו של בית התנ"ך סמוך למלון המלך דוד. על כל אלה זכה ביוני 1981 בתואר "יקיר ירושלים" שהוענק לו בידי ראש העיר טדי קולק. מרדכי שנהבי מעולם לא הקים משפחה. ב-13 בפברואר 1983 נפטר בקיבוץ משמר העמק והוא בן 83.

"המטרה - זכר לסבלנו לשם בניין עתידנו"¹²

זה היה באוגוסט 1942. מרדכי שנהבי התגורר אז בבית אלפא ועבד בשדות התירס שבעמק יזרעאל. באותם הימים עסקו הנאצים בגירושם של כ-300 אלף יהודים מגטו ורשה אל מחנה המוות טרבלינקה. ידיעות מעטות בלבד הגיעו עד אז ארצה אודות זוועות האקציה הגדולה שביצעו הנאצים, אך הן הצליחו להדיר שינה מעיניו. "והנה באחד הימים", העיד שנהבי כעבור שנתיים לפני חברי הוועד הלאומי

11 "קיבוץ השומר הצעיר א'", זאב בלוך, **ספר השומר הצעיר**, ספרית הפועלים, רחביה 1956, עמ' 86.

12 עמדתו של הד"ר י. מן, חבר הלשכה הראשית של קק"ל בתוך: "יד ושם – הצעת מר מ. שנהבי ללשכה הראשית של הקה"ל (10.9.42) ע"ד [על-דבר] מפעל-עם להנצחת הגולה המושמדת. המו"מ והדיונים עליה". סיכום דברים שערך מרדכי שנהבי באוגוסט 1946 על הדיונים בהצעתו בהנהלת הקק"ל בשנים 1942-1946, ארכון מינהלי יד ושם (אמי"ש), תיק IV, עמ' 5.

ואני אז במלחמה קשה עם עצמי, בפחד שמא באמת אינני צודק בהרגשתי, והנה אני רואה בחלום את כל אותם המיליונים, אז עוד לא ידעתי שזה שישה מיליון, מיליונים הולכים ומצבות על שכמיהם ופניהם ציונה. התראו את אורך השרשרת הזאת, את פניהם של נושאי אש החיים... ובחרו להם במקום אחד וכל אחד הסיר מעל שכמו את המצבה ושם אותה בסדר ובאי-סדר, והוקמה מצבת חייהם, **הגל-עד**. התדעו מהו הגל-עד שיוקם אז? קילומטר אורכו וקילומטר רוחבו, מאה מטר גובהו - אולי זה היה מספיק. מי יכול להגיד שאין מקום להקים מצבה כזו?¹³

החלום לא הרפה ממנו. שנהבי, שחש שמוטלת עליו אחריות אישית להקים מצבה ליהודי הגולה הטבוחים,¹⁴ גיבש את רעיונותיו והעלה אותם על הכתב. הכותרת של המסמך הנדיר והראשוני הזה, שנרשם בכתב ידו, הייתה: "רעיון הנצחת כל האבדות לרגלי האסון של העם היהודי לאור הזוועה הנצית והמלחמה".¹⁵ שנהבי ראה בחזונו:

(1) גן לאומי - של לפחות 500 דונם, במרכז ההתיישבות החקלאית הכפרית. (2) השטח הנראה - מצודות אוסישקין [אזור הקיבוצים דן ודפנה] על-יד מקורות של נחל דן... (3) מרכז בצפת. ביתן שיכיל את תולדות הסבל והקרבות... (4) הפצת הרעיון לצפי[י]ת ההכנסות הקבועות שנובעות מסידורים ידועים (קברים, מצבות - טבלאות, דרכים ושבילים, מגילות ספרים - רישום). (5) במקום יש לסדר: בית-נכות, קולנוע... בית מלון, בשטח זה תקומנה **מצבות זכרון** אחידות... צריך להקים לשכה מיוחדת שתרכז את החומר לפי השטחים הגיאוגרפיים - פרטים מהזוועה והדרכים בהם נפלו הקרבנות על שמותיהם - כל החומר הזה ירוכז בצורת מגילות-אומה. לכל ארץ מהארצות הנגועות יקצב שטח מיוחד בתוך השטח הכללי בהתאם לשכנות הגיאוגרפית.

שנהבי ציין גם את ההוצאות הדרושות להכנת תשתית וגם מקורות הכנסה אפשריים ממכירת מצבות ליחידים ולקהילה, מנטיעת חורשות עצים לזכר הנספים ומכתיבתם ב"ספר

13 מרדכי שנהבי בישיבת מליאת הוועד הלאומי ב- 13 במאי 1946, אמי"ש, תיק II, קובץ 14, עמ' 5.

14 "העסיקה אותי הבעיה, כיצד לגמול לאדם, שלא זכה למצבה אחרי מותו, שהרי לכל חי זכות למצבה", ראה "מרדכי שנהבי סוקר 16 שנות תכנית יד ושם, ראיון שהעניק שנהבי ליעקב רבי, כתב **על המשמר**, ולא פורסם. אג"ח, 2.3-95(6). עמ' 2.

15 אמי"ש, תיק XV.

ההרשמות".¹⁶ כעבור זמן קצר, ב-10 בספטמבר 1942, לאחר שנתאמתו השמועות על ההשמדה הגדולה של יהדות אירופה, גיבש מרדכי שנהבי את תכניתו תחת הכותרת "קווים למפעל עם" ומסר אותה בתור פרויקט מיוחד ללשכה הראשית של קרן הקיימת לישראל, מקום שבו שימש בתור ממונה על תפקידים מיוחדים. במסמך בן תשעת העמודים טען שנהבי שעם תום המלחמה הזאת תעמוד הציונות ועמה המוסדות כולם לפני בעיות קשות בכל הנוגע להמשך הפעולה של גאולת הארץ והבטחת האמצעים הדרושים להרחבתה ולפיכך, קבע, "לקרן-הקיימת דרושה סיסמה חדשה שתוכל להיהפך לצינור הכנסות גדולות".

יוכרז על **מפעל-עם** לזכר חללי המלחמה הנוכחית, כן בחזיתות כמו ובעקר לקרבנות האכזרות הנצית לכל גלוייה. למטרה זו יוקצב שטח של לפחות 2.000 דונם באיזור חקלאי שעליו יוקם "גן-עם". בגן זה יוקמו:

1. כמרכז של כל המפעל, מוסד-בנין שיכלול בתוכו ציון שמותיהם של כל החללים וההרוגים היהודים בכל ארצות תבל, שמותם קשור את המלחמה הנוכחית והחוליגניות של הנ[א]צים לארצותיהם. (כן יכלול את שמות כל החיילים היהודים שהשתתפו במלחמה הזו). [הערת שוליים בכתב יד].
2. פוילונים [ביתנים] לתולדות גבורת העם בכל הדורות.
3. בית-קברות סמלי למתים בגולה.
4. בית-קברות רגיל ליהודי הארץ וח"ל.
5. סנטוריום (בית-הבראה) ו"שכונה" מעונות לבעלי הליגטים.
6. חברות-ילדים שתהיינה קשורות את [צ"ל עם] נקודות ההתישבות שסביב מפעל ושתקלוטנה חלק מיתומי-ישראל קרבנות המלחמה והפרעות. ילדים שיבואו על יסוד הליגטים לחנוך.
7. בתי מלון, בתי-מרגוע ובתי-מלינה לנוער.
8. בית-עיון לתולדות התנועה ציונית, הקרנות והגולה, שימש להכנת עובדים מוסדות הלאומיים.
9. אולם לכינוסים גדולים, קונגרסים וועידות.
10. מגרשי ומכוני ספורט.
11. מכון לצילום. ארכיוון [ארכיון] מרכזי לתמונות הנוף הא".
12. בית נכאת.
13. ביתן להנהלת המפעל.

¹⁶ הכוונה לרישום הנספים בידי קרובי משפחה או אחרים, במתכונת "ספר הזהב" של הקרן הקיימת לישראל, שבו זכאי להירשם מי ששילם עבור כך בכסף.

14. הצעות נוספות.¹⁷

כתרות סעיפי התכנית לא חשפו את מורכבותה ולפיכך הרחיב שנהבי ופירט אותם. הוא השתדל להציג את "המפעל" בתור אמצעי להעצמת מרכזיותו של היישוב החלוצי בארץ-ישראל בתודעה היהודית בכלל, ובייחוד ככלי יעיל להרחבתם של הקשרים עם יהודי הגולה ולהעמקתם. מטעם זה ביקש למקם את המפעל "בתוך החיים הסואנים של היצירה הכי נעלה של הציונות"¹⁸ – ההתיישבות החקלאית. שנהבי התלבט באשר למיקומו של המפעל והעדיף באותו הזמן שקודם ייקבע היקף הפרויקט ורק אחר-כך המקום, על-אף ש"יש כוח מושך לראות את המפעל הזה הולך וקם [ב]תוך מערכת הנקודות של 'מצודות אוסישקין'. לעומת זה יתכן ומבחינת התעמולה טוב יהיה לחשוב על הקשר עם ברנדיס, ואזי באה בחשבון סביבת עין-השופט [קבוץ הנושא את שמו של השופט היהודי-אמריקאי לואי ברנדיס]. ואכן המקום החדש שהציע שנהבי להקמת המפעל היה מערב עמק יזרעאל.¹⁹ בעיני רוחו ראה שנהבי כיצד יתקיימו בכל שנה האולימפיאדות של- הנוער היהודי העולמי במרכז הספורט שיוקם במפעל וכיצד יתכנסו המונים אל בתי המרגוע והמלונות שיוקמו שם, לדון בבעיות התנועה הציונית. אולם במרכז המפעל התכוון שנהבי להקים את ביתן הנעדרים.

בנין זה, עליו להיות מונומנטאלי. עליו לתת ביטוי לגודל השואה שבאתנו ולשמש אות לדורות לכוח-הרצון לקיום שחי בעם [הדגשה במקור]. עלינו לתת [למקום] ביטוי כזה... שבאופן טבעי יוביל את המבקר אל רעיון הגאולה-הגשמה, אל הנעשה בארץ, להבנת והערכת הפעולות של הקרנות [הקק"ל וקרן היסוד]. לכן הערך הרב של קירבת המשקים השונים לגוניהם.²⁰

ואולם עיקר דאגתו של שנהבי הייתה להניח את דעתם של חברי הנהלת הקרן הקיימת לישראל שהקמת "המפעל" לא תסכן את מערך גיוס התרומות השוטף של הקרן, וגם לא יהיה בו משום עול תקציבי נוסף על המערכת. הוא הציג תחשיב המניח שגם אם ישלמו רק

17 אמי"ש, תיק XIV.

18 מרדכי שנהבי, תזכיר פנימי להנהלת הלשכה הראשית של הקרן הקיימת לישראל, בית-אלפא, 10 בינואר 1943.

ארכיון ציוני מרכזי (אצ"מ), KKL5/11965, עמ' 4.

19 שנהבי מוסר כי בשטח נטוע יער בן למעלה מ- 6,000 דונם ומעלותיו גדולות: "המרחק מחיפה קטן בערך. הכבישים החדשים מקרבים גם את תל-אביב וירושלים. המרחק לעמק הירדן והגליל גם כן לא גדול. והנקודות מסביב מכילות יוצאי רוב ארצות אירופה ואמריקה. ההשקעות גם הן לא תהיינה גדולות". הוא ציין את התחום שמקיבוץ אלונים לקריית עמל ושער העמקים, לגבעת-זייד ועד יקנעם ומשם לגוש הקיבוצים עין השופט, רמת השופט, דליה, משמר העמק והזורע. הערות לשיחה עם הד"ר גרנובסקי מ- 9 בנובמבר 1942, אצ"מ, KKL5/12925, עמ' 3.

20 שם, עמ' 1.

בעד חמישית מכלל הנספים (אז עוד חשב על מיליון אחד) 3 לא"י למצבת יחיד, תכניס המכירה 600,000 לא"י בסך-הכל. הכנסה שנתית שוטפת בסך 50,000 לא"י תתקבל מדמי החזקה מיוחדים שייגבו מן המנציחים, וסכום נוסף של 48,000 לא"י יתקבל ממכירת חלקות ומצבות בבית הקברות הסמלי ומאמצעים אחרים.

על-מנת להבטיח את זרימת המזומנים לאורך שנים היה ברור לשנהבי כי יש לקבוע מועד מיוחד לאיסוף הכספים ולהשריש אותו בתודעת הציבור, ואם כך, "אין טוב מזה, מאשר לקבוע בשביל כל הארצות את חודש אלול, כחודש להזכרת נשמות" (דף ז'). שנהבי לא הסביר מדוע הציע את המועד הזה דווקא ולא נותר לנו אלא לשער השערות. שהרי אם מדובר בזיכרון של אבל לאומי ניתן היה לאמץ את ימי ספירת העומר או תשעה באב, או כל יום צום ותענית אחרים הקשורים בחורבן ישראל. מדוע ביקש אפוא שנהבי להסמיך את הזכרת הנשמות לימי ה"סליחות"? שלושים הימים שלפני ראש השנה והימים שבין ראש השנה ליום הכיפורים, נחשבים כימים מיוחדים לחזרה בתשובה ולהכנה נפשית לקראת ימי הדין ונאמרים בהם פיוטי "סליחות". שמם בא להם מתוכנם שהוא בקשת סליחה ומחילה על החטאים והעוונות שעשו ישראל. בפיוטים משולבים פסוקים מן המקרא המבטאים את רעיון התשובה וזכות האבות העומדת לבניהם.

שני העיקרים האלה, "התשובה" ו"זכות אבות", הם שני צדדיו של אותו מטבע אידאולוגי – סיפור הזיכרון הציוני – שביקש שנהבי להבנות. מרדכי שנהבי, שנמנה עם מייסדי תנועת השומר הצעיר והקיבוץ הארצי, ייצג אידאולוגיה חילונית מהפכנית והדעת נותנת אפוא שהצעתו לא נבעה מנימוקים הלכתיים אלא משיקולים טקטיים ואסטרטגיים כאחד. ראשית, חודש אלול הוא המועד שנהגו לערוך בו את מגביות הכספים בבתי הכנסת בגולה. שילובה של מגבית נוספת לצורך הנצחת הקרבנות של קהילות אירופה שחרבו עשויה הייתה, לדעתו, להתקבל בהבנה. שנית, הזכרת נשמות הנספים בשואה בזמן אמירת "סליחות" צריכה הייתה להוביל את יהודי הגולה ל"תשובה", כלומר לגאולה, שפירושה עלייה לארץ-ישראל. ביישוב, לעומת זאת, הייתה הזיקה בין תפילות ה"קדיש" על קרבנות הנאצים ובין ה"סליחות" על חטאי העם יכולה להבנות קשר נסיבתי לכאורה בין המחיר האישי (והקיבוצי) האיום ששילמו יהודי אירופה ובין "סירובם" לשמוע לקול הקורא מציון, שיכול היה להצילם. מהלך כזה היה אמור להבנות את המסקנה שבעלייה לארץ-ישראל טמון סוד הגאולה, או בלשונו של שנהבי: "מה שקרה לנו, ומה שיכל עוד לקרות חלילה עם פזורי העם בגליותיו הקיימות – אחד הדין: להוליך את העם מאסון גורלו אל תיקונו. ואין לך תיקון אחר מאשר בנין הארץ".²¹

שנהבי ביקש אפוא להשתמש בלוח השנה הליטורגי לשם הבניית סיפור הזיכרון הציוני ולהציג את מעשה החרטה התיאולוגי הקדום בתור תגובה לאירוע המתרחש בהווה. הצעתו

21 "תולדות יד ושם 1945-1948", אמי"ש, תיק LII, YL10-YV/19. מ.שנהבי, תזכיר פנימי להנהלת הלשכה הראשית של הקק"ל מיום 10 בינואר 1943, אצ"מ KKL5/11965, דף 4.

לשלב בין שני המועדים, "דחיסת הזיכרון", מלמדת על רצונו לעצב את הזיכרון **משעת המשבר** כמודל של החברה שמוסברים בו אירועי ההווה על-ידי העבר. הצעתו של שנהבי לקבוע יום זיכרון לקרבנות הנאצים, בחודש אלול, הייתה ככל הידוע הראשונה מסוגה. ראוי שניתן על כך את הדעת הן בגלל התאריכים הנוספים שיעלו בהמשך, והן מפני שזמן לא רב אחר-כך שינה היוזם את דעתו וכמו רבים אחרים הציע לציין את יום הזיכרון באביב, בתאריך שפרץ בו מרד גטו ורשה.

הנהלת הקרן הקיימת לישראל החליטה לדחות את הדין בתכניתו של שנהבי בחודשים, לסוף נובמבר 1942. רוב חבריה ראו במפעל ההנצחה בארץ-ישראל מעשה חיובי, אולם היו שתהו אם הקרן הקיימת היא שצריכה לקבל עליה את המפעל ושמה זהו תפקידם של גופים ציוניים אחרים, כגון קרן היסוד והסוכנות היהודית, ובעיקר חששו מפני טשטוש המטרה העיקרית של הקק"ל: גאולת הקרקע. אליהו משה אפשטיין (אילת), אז מנהל המחלקה לתכניות חינוך בקק"ל לארצות דוברות אנגלית ולימים שגריר ישראל בארצות-הברית ובאנגליה, חלק על הכדאיות הכלכלית של ריכוז גדול כל-כך של מוסדות ציבור במקום אחד – "בית לאומי בזעיר אנפין" כלשונו – והעיר כי "התכנית מזכירה מההיסטוריה העתיקה את המקדשים סביב לאקרופוליס או לקפיטול [...] ואין ליצור חיים חדשים אלא ע"י מפעל חי ולא ע"י הקמת מצב-אבן אשר תשא עליה את שמות כל הנפטרים. טוב יהיה אם יוקמו יישובים חדשים למען החיילים שיחזרו מהמלחמה ולמען עולים אחרים". בעיניו של הד"ר י. מן נועד המפעל להקים "זכר לסבלנו לשם בניין עתידנו", ולכן צריך לדעתו להשקיע את הכסף שייאסף בגאולת הארץ. באשר לבית קברות סמלי, מצא היתר להקימו לא בשטח פתוח אלא באולם גדול מכוסה גג זכוכית, ככה שיוכל לשמש גם כחממה לצמחים טרופיים.²² ב-21 בנובמבר 1942 התכנסה הנהלת הלשכה הראשית של הקק"ל לסכם את דיוניה בהצעתו של מרדכי שנהבי, והד"ר אברהם גרנובסקי, מנכ"ל הקרן ויושב-ראש הדירקטוריון שלה, הודיע לחבריה שהוא מתנגד לה משני נימוקים עיקריים: ראשית, אין הוא רואה את הקשר האורגני בינה ובין מטרתה האחת של הקק"ל – גאולת הקרקע, ושנית, המטרה כה גדולה שאי-אפשר שלא להפוך אותה למטרה בפני עצמה. נוסף על-כך הביע היושב-ראש חשש ש"הנציונל פרק" יכול להיות מרכז לעולי רגל [...] וישנה שאלה, אם מותר לעשות צרת ישראל 'קדום לחפור בו?²³

הנהלת הקרן הקיימת לישראל החזירה לשנהבי את תכניתו וביקשה ממנו לשוב לעבד אותה. יש טעם להנציח את שמות החללים, סיכמו חבריה, אבל ראוי להשמיט מן התכנית יסודות זרים לעבודת הקרן, להקטין את יסוד השכול ולהדגיש את הקשר בין אוכלוסיית היעד (יהודי הגולה) לארץ-ישראל.

22 שנהבי, סיכום דברים אוגוסט 1946, אמי"ש, תיק IV, עמ' 5.
23 שם, עמ' 6.

דוגמה ליזמה כזאת כבר הייתה מונחת לפנייהם, אולי הראשונה מכלל הצעות ההנצחה שהגיעו מחוץ-לארץ. א' לינקס (A. Links) מגלזגו, סקוטלנד, הציע כי תמורת סכום של 1,000 ליש"ט (שישולם במשך שנתיים ללא ריבית) "תציע קק"ל ליהודים את האפשרות להנציח את הנספים בדרך ציונית".²⁴ התכנית הועלתה במכתב ששלח ב-13 בנובמבר 1942 לאופולד שן (Leopold Schen), ממנהיגי הקהילה היהודית באנגליה ופעיל בקק"ל-אנגליה, אל אליהו אפשטיין (אילת) ובו פירט את הצעתו של מר לינקס שהוכתרה בשם: "תכנית להנצחת הנספים וקביעת דרך ציונית לקשר את המאורע הנורא הזה עם הכמיהה עתיקת היומין לארץ-ישראל". שני סעיפים היו בתכנית: רישום הנפטר ב"ספר החיים" והקמת מצבה אחידה לנפטרים ועליה כתובת מתאימה. כמו כן הייתה אמורה הקק"ל לשלוח את נציגיה ל"שבעה" ובה ימסרו לבני המשפחה תעודת רישום ב"ספר החיים". מר שן הוסיף כי הרעיון של התכנית הורחב בידי מר פוזננסקי (Posnansky), שהגה רעיון להקים היכל זיכרון בירושלים שיהיה יצירת פאר ארכיטקטונית ועל קירותיו פנימה יירשמו שמות התורמים.

הפרדה בין החללים לקרבנות

ב-22 בנובמבר 1942 התקיימה ישיבה נרגשת של הנהלת הסוכנות בעניין הזוועות שעשו הנאצים ביהודים בעקבות עדויותיהם של "קבוצת ה-69", נשים וילדים, רובם נתיני ארץ-ישראל שיצאו מאירופה במסגרת הסכם חליפין עם אזרחים גרמנים שהיו בידי בעלות הברית. ביום המחרת הודיעה הנהלת הסוכנות רשמית על הרצח השיטתי המתרחש באירופה והשמדתם של מיליוני יהודים, ובעיתוני ארץ-ישראל התפרסמו לראשונה ידיעות על גזרות גירוש והשמדה של יהודי פולין. כעבור ימים ספורים החליטה הנהלת הוועד הלאומי, בהסכמתה של הנהלת הסוכנות, להכריז על שלושת הימים, כ"א-כ"ג בכסלו תש"ג, 30 בנובמבר עד 2 בדצמבר 1942, בתור "ימי אזעקה מחאה וקריאה". ביום האבל הראשון התכנס מושב מיוחד של אספת הנבחרים ובסיומו פורסם גילוי דעת בשם היישוב כולו, שקרא לבעלות הברית ולעולם היהודי להציל ולנקום. למחרת התקיימו אספות מטעם הרשויות המקומיות ברחבי הארץ והיום האחרון נעשה יום צום ותפילות, תחבורה הופסקה וכל מלאכה שלא הייתה חיונית למאמץ המלחמה שבתה מצהרי היום עד חצות. חגיגות ומופעי הבידור בוטלו.

שלושת ימי האבל היו אירוע מיוחד בתולדות היישוב ועל-פי דיווחי העיתונות השתתפו בתהלוכות כ-100,000 בני אדם, כלומר קרוב לחמישית מכלל האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל.²⁵ הודעת הנהלת הסוכנות על ההשמדה ושלושת ימי האבל מהווים קו הפרדה בתודעת היישוב בין שלוש השנים הראשונות של המלחמה שבהן לא היה היישוב מודע

24 אצ"מ, KKL5/11965.

25 הארץ, 4 בדצמבר 1942, ועיתונים אחרים.

למתרחש באירופה, לשלוש השנים שבאו אחר-כך.²⁶ מעמד דומה היה לדעתה של דינה פורת גם להודעתו מ-17 בדצמבר 1942 של שר החוץ הבריטי אנתוני אידן (Antony R. Eden) בפרלמנט הבריטי, שבה הכריז בשם בעלות הברית, שתשומת לבן של הממשלות האלה הוסבה לידיעות רבות מאירופה שעל-פיהן משמידים השלטונות הגרמנים את העם היהודי. בעיני היישוב התפרשה הכרזתן של בעלות הברית בתור הצלחת הפעולה של שלושת ימי האבל, והמוסדות הלאומיים מיהרו להכריז על 30 ימי אבל נוספים לציון אסון יהודי אירופה מיום המחרת, י' בטבת (18 בינואר), ועד י' בשבט תש"ג (16 בפברואר 1943). עשרה בטבת, כידוע, הוא יום צום דתי שהוכרז לימים בידי הרבנות הראשית כיום הקדיש הכללי. התושבים התבקשו להמעיט בשמחות, העיתונות והמורים התבקשו להבליט את הנושא ובבתי הכנסת נקבעו תפילות מיוחדות. "כל אורח חייו של היישוב צריך שיהיה ביטוי של אבל, זעם ותביעה מעצמנו ומאחרים, להציל את הניתן להציל", נאמר בהכרזתו של הוועד הלאומי.²⁷ אופיים הדתי המודגש של שלושת ימי האבל הראשונים וה"שלושים" שבאו אחריהם, עוררו חילוקי דעות בציבור. בחוגי השמאל רטנו על הנוסח ה"גלותי" של צומות וקניות ועל צעידתם של הרבנים הראשים ברחובות העיר עם ספרי תורה בידיהם כביטוי לזיכרון הציוני. הצום, אמרו, הוא "ביטוי של חולשה"²⁸ שאינו עולה בקנה אחד עם חיי העם המתחדשים בארצו. רק מעטים חייבו את תכנית האבל והמארגנים, מחברי הנהלת הוועד הלאומי, התלוננו שלמרות המאמצים שהשקיעו נראו רק "סמנים קטנים של אבל".

באותם הימים קיבל שנהבי לראשונה איור ארכיטקטוני של מבנה ההנצחה, שהכין עבורו ידידו מוניו וינרוב.²⁹ בהיעדר הסבר לאיור תיתכן טעות בתיאור מקצת הפרטים. מבנה ההנצחה הוא מגדל עגול, שניצב על ראש גבעה, ובו שלושה חלקים: א) קומת קרקע עשויה קשתות אבן. ב) מעליה חלל גלילי גבוה וצר יותר, המחולק לרצועות לכל אורכו ובחלקן העליון חלונות צרים וארוכים, אחד בכל רצועה; ג) למעלה סוגרת כיפה שבמרכזה חור עגול גדול. החלל הפנימי הוא פשוט וללא עיטורים כמעט. הרצפה עגולה ובתוכה מגן-דוד שבמרכזו בוערת אש תמיד. בין קומת הקרקע למגדל נראים שני גרמי מדרגות המוליכים לגלריה שסובבת מעל הרצפה ולאורך החיבור שבין שתי הקומות. נראה שהכיפה בעלת החור העגול במרכזה נעשתה בהשראת הפנתאון ברומא. ציר אנכי ברור עובר מאש התמיד שבמרכז החלל ובלב המגן-דוד לשמים הנשקפים מבעד לכיפה.

26 פורת, הנהגה במלכוד, עמ' 78-81, ובייחוד הערות 13-14.

27 שם, עמ' 82, הערה 16.

28 יוסף שפרינצק, הוועד הלאומי, 15 בפברואר 1943 שם, עמ' 83, הערה 19.

29 הארכיטקט מוניו וינרוב ושותפו למשרד, אל מנספלד, מחיפה, ליוו את המפעל עד

ראשית שנות השישים. הם גם אלה שהכינו את תכנית אתר ההנצחה יד ושם המופיע

בחוברת הרשמית של הפרויקט, שפרסם הוועד הלאומי במרס 1947. אמ"ש תיק, L II

YL10-YV/19. אל מנספלד תכנן את בניין המנהלה של יד ושם, המבנה הראשון שקם בהר הזיכרון.

מצויד כנראה ברשומי המבנה הגיש שנהבי ב-21 בפברואר 1943 גרסה מחודשת של המפעל לחברי ההנהלה הראשית של הקרן הקיימת לישראל. השינוי העיקרי היחיד בתכנית הייתה ההצעה להוסיף לאתר את "ביתן החייל היהודי". עצם השילוב בין הנספים לחיילים במרחב זיכרון אחד עורר מיד התנגדות,³⁰ על-אף שהתכוון "להפריד לגמרי את עניין החייל היהודי – אף את החללים מיתר הקרבנות, כי פה יש גם עניין עם החיים – לעמוד על תפקידם של החיילים היהודים שבאמריקה וביתר הארצות, על מעשיהם וגבורותיהם".³¹ אפשר שההצעה לשלב "ביתן הנצחה לחייל היהודי" כחלק מזיכרון השואה הייתה צעד טקטי שנועד לעכב בעד ארגוני החיילים להקים מצבה לעצמם או גם למשוך את הנהגתם להשקיע מאמצים כספיים ופוליטיים במפעל ההנצחה "הראשי". מן הבחינה התרבותית-הסמלית היה לשילוב בין השואה לגבורה מסר של עידוד ונחמה לאמור, מותם לא היה לשווא.

מסר דומה עלה מעיצובן של האנדרטאות לחללי מלחמת העולם הראשונה שאפשר שהיו מקור השראה לשנהבי. תרבות ההנצחה אחרי מלחמת העולם הראשונה הדגישה את הבניית הנופלים בקרב כקרבן של הקהילה, של הלאום, ונוצר קשר הדוק בין פולחן הנופלים לפטריוטיזם. בתי הקברות הצבאיים נעשו מוקד עלייה לרגל וקבר החייל האלמוני היה לסמלה הרשמי של האומה.³² עם זאת, עיצובן של האנדרטאות והטקסים שהתקיימו שם מחזקים את ההנחה שתפקידן המקורי והראשוני היה לעזור למתאבלים להחלים מן האבדן.³³ שנהבי ביקש להעניק שם וזכר לכל יחיד שנספה ולהפוך את הזיכרון הזה כלי להאדרת מרכזיותה של ארץ-ישראל. "יד לחייל היהודי" אמור היה להעניק ליהודים לובשי המדים ולקהילותיהם את הגאווה הלאומית המיוחדת שניתן היה לקבל, על-פי התפיסה הציונית, רק בארץ-ישראל, ובכך להציע להם שותפות לא רק כלוחמים אלא גם כמגשימי החזון משואה לתקומה. אלא שגם השינוי המוצע לא עזר ושוב דחתה הנהלת הקק"ל את ההצעה, מפני שכבר התחילו לפעול בקרב החיילים היהודים לנטוע את יער החייל היהודי במעלה החמישה.³⁴

30 "הערות והצעות נגדיות", נייר עמדה שהגיש אידוב כהו לוועדה לבדיקת התכנית בישיבתה מ-1 באפריל 1943. אצ"מ, KKL5/11965. וראה שם את פרטיכל הישיבה שרשם ד"ר יוסף ווייס, ובו גם שמות חברי "ועדת החקירה על הצעתו של שנהבי" שנדרשו למסור את הדוח עד 1 במאי 1943.

31 שנהבי, סיכום דברים אוגוסט 1946, אמי"ש, תיק IV.

32 ג'ורג' מוסה, **הנופלים בקרב**, עם עובד, תל אביב 1990, עמ' 10. וראה גם פרק חמישי, עמ' 80-113.

33 Jay Winter, *Sites of Memory Sites of Mourning* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), pp. 95-96

34 מסקנות ועדת הבדיקה שמינה ד"ר גרנובסקי בעניין הצעתו של שנהבי, הוגשו ב-19 במרס 1943 (כתוב גרמנית "בעכיצט דער קומיסיון"). בתוך: שנהבי, סיכום דברים אוגוסט 1946, אמי"ש, תיק IV, עמ' 11.

מצבת העם לזכר חללי הגולה ויד לחייל היהודי

באפריל 1943 ביקשו הנאצים בפולין להגיש לפירר מתנה מיוחדת ליום הולדתו החמישים וארבעה שחל ב-20 באפריל – את חיסולו הסופי של גטו ורשה. ב-19 באפריל, שחל באותה שנה בערב פסח, החלה הפעולה. הגרמנים נתקלו בהתנגדות מזוינת של היהודים, התנגדות שהייתה לסמל של המאבק היהודי בנאצים ונודעה כ"מרד גטו ורשה". בעקבות המרד הכריז הוועד הלאומי על שבתון כללי "לרגל התגוננות הגבורה של יהודי ורשה והגטאות האחרים בפולין, ובכדי להביע את מחאת היישוב על שתיקתן הגמורה של בנות הברית".³⁵ בראשית יוני 1943 מסרה הוועדה המיוחדת שמינה יושב-ראש הדירקטוריון של הקק"ל מקרב חברי ההנהלה למרדכי שנהבי את מסקנותיה שעל-פיהן נדחתה למעשה הצעת ההנצחה שלו. מתוך כאב ותסכול עמוקים הודיע שנהבי לד"ר אברהם גרנובסקי: "אינני מוכן להסכים, שבדרך הצעות הוועדה יהרגו את עצם הרעיון היסודי שבתכנית. [...] לכן הנני לבקש להחזיר לי את ההצעה כולה, כדי שאוכל לגשת לעבודה בהתאם לנושא החדש שמוכרח להמצא, וכפי שאני מאמין גם ימצא".³⁶

באמצע מאי 1944 החלו הגירושים של למעלה מ-430,000 יהודי הונגריה לאושוויץ. במציאות של הימים ההם שיקפו הוויכוחים על דרכי ההנצחה והזיכרון של השואה מבוכה והתלבטות יותר מנחישות והסכמה רחבה, והביאו למעשה לשיתוקה של כל פעולה בנדון. בעיתון דבר העלה יעקב בעהם רעיון הנצחה נוסף:

בקשר עם יום השנה הראשון למרד הגטו בוארשה, יש לי רצון וצורך נפשי להציע: א) שהמוסדות המוסמכים יקבעו שיום המרד בגטו וארשה ייחשב בעיני עמנו כתאריך קדוש, כיום השנה למותם של קדושינו. ב) שביום זה יודלקו נרות נשמה בכל בית ובית בכל תפוצות ישראל, ממש כמו שנוהגים ביום השנה של מות אחד מבני המשפחה. ג) שיום זה יוכרז כיום תענית. ד) שבבית הכנסת "חורבה" בירושלים, או בית הכנסת הגדול בתל-אביב, או בשניהם יחד, וכמו כן במוסדות הלאומיים שלנו, יודלק "נר תמיד" לנשמותיהם של קדושינו. ה) שעל שפת הים בתל-אביב, או במקום מתאים אחר, תוקם מצבת זיכרון לקדושינו באירופה, במידה ובצורה הראויה להם.³⁷

ב-19 באפריל 1944, יום השנה הראשון למרד גטו ורשה, היה יום שבתון, צום ואספות ציבור, שכונה "יום אזעקה להצלת שארית הפליטה". ביולי עשה שנהבי ניסיון נוסף להגשים

35 ידיעות אחרונות, 6 ביוני 1943.

36 מ. שנהבי לד"ר א. גרנובסקי, 8-10 ביוני 1943, אצ"מ, KKL5/11965. וראה גם מ.

שנהבי, סיכום דברים אוגוסט 1946, אמי"ש, תיק IV, עמ' 8.

37 דבר, 16 במאי 1944.

את חלומי. הפעם פנה גם ל"עליית הנוער" נוסף על הקרן הקיימת, כדי ששני הגופים ישאו בעול ויוכלו לחלוק ביניהם גם את ההכנסות שיוקדשו לגאולת הקרקע ולהצלתם של יתומי הגולה. ההצעה נקראה "מצבת העם לזכר חללי הגולה ויד לחייל היהודי",³⁸ והיא נשלחה לידי הנרייטה סולד, הד"ר אברהם גרנובסקי והד"ר גוסטב לנדויאר. איש מן המכותבים לא השיב על הפנייה.

בצר לו פנה מרדכי שנהבי באוגוסט אותה שנה ליושב-ראש הסוכנות היהודית דוד בן-גוריון, לקבל את חוות דעתו באשר להקמתו של ביתן לחייל היהודי. מן התזכורת שרשם שנהבי לאחר הפגישה עולה שליזמה הזאת לא נודעה חשיבות רבה בעיניו של בן-גוריון. הוא שלל כל אפשרות לערוך רישום של החיילים בזמן המלחמה והציע שעם סיומה יעסקו בכך, כמו גם ברישום קרבנות ההשמדה, חברי הקהילות היהודיות. באשר לאנדרטה, אמר בן-גוריון, שהוא "נוטה לחשוב שהמקום המתאים ביותר הוא ירושלים".³⁹ רבים חשבו כמוהו, חרדים וציונים-דתיים מכאן ונאמני מפא"י והשומר הצעיר מכאן, אבל שנהבי עדיין התנגד לכך בכל מאודו. "צריך לחדול לחשוב על ירושלים שהיא עיר מתאימה לכך", אמר נחרצות למנהיג היישוב. ההתיישבות החלוצית נשארה לדעתו הסביבה המתאימה ביותר מהיותה הביטוי המושלם למסר הציוני - "מגלות גאולה". בשלהי 1944 היו הזוועות שחוללו הנאצים במחנות ההשמדה וסיפורי ההתקוממות בגטאות ובמחנות הריכוז נחלת העולם כולו. הקריאה "לעולם לא נשכח" נשמעה מכל עבר, ועם זאת קשה היה להביא את רעיונות ההנצחה לידי מימוש. המוסדות הלאומיים תירצו את הדבר בנימוקים שונים: המלחמה טרם נסתיימה; המשאבים הכלכליים מוגבלים; היישוב נאבק בשתי חזיתות – אירופה והמזרח התיכון; והייתה גם מבוכה רעיונית עמוקה, פרי האידאולוגיה של "שליטת הגולה". מכל מקום, בארץ לא היה מי שיקבל עליו את מימוש ההנצחה והנהלת הקק"ל לא אימצה את יזמתו של שנהבי ולמעשה גנזה אותה.

למרבה ההפתעה חזרו ראשי הקרן הקיימת לישראל לדון בהצעתו של שנהבי בפברואר 1945, והפעם מיזמתם הם. מה הניע אותם לעשות כן? נראה שהייתה זאת הידיעה על תכנית הנצחה חדשה שעלתה על סדר היום של הקונגרס היהודי העולמי באמריקה והציבה את הסוכנות היהודית בראש המפעל. בנובמבר 1944, לראשונה מאז פרוץ מלחמת העולם השנייה, התכנסה הוועידה העולמית שעל-יד הקונגרס היהודי העולמי לדון בשאלה מה ניתן לעשות למען השרידים שנותרו לפלטה באירופה? על שניים מחבריה, ברוך צוקרמן, הממונה על מחלקת הארגון של הקונגרס, והד"ר יעקב הלמן, נציגו בדרום אמריקה, הוטל להכין תכניות לביצוע החלטותיה של הוועידה ולהגישן למושב הקרוב של הקונגרס היהודי העולמי.

38 "מצבת העם לזכר חללי הגולה ויד לחייל היהודי", 7 בדצמבר 1944, אג"ח, אוסף שנהבי, 95 – 14.3 (1).

39 "תזכורת משיחת מר שנהבי עם מר גוריון", ירושלים, 21 באוגוסט 1944, שם.

ב- 3 בפברואר 1945 מסרו השניים את תכניתם להנהלת הקונגרס, והוסיפו עליה גם את יזמתם הפרטית להנצחת קרבנות הנאצים:

לזיכרון עולם

1. על הר הכרמל תוקם מצבה לזכר קדושו וטהורינו.
2. מיטב האדריכלים, הפסלים היהודים והציירים החשובים ביותר יעבדו את התכנית למצבת-עולם זו.
בין השאר צריכה מצבת הזיכרון להכיל את המחלקות הבאות:
א. חדר מיוחד ובו שמות כל הקדושים על יריעות-גויל. ב. בחדר מיוחד ימצא תא-גזים... ג. חדר מיוחד ובו קרון למגורשים. ד. חדר מיוחד ובו סמל אומנותי לקבר המוני. ה. חדר מיוחד מוקדש לקרבות הגטו. ו. חדרים מיוחדים לכל ארץ בה נתחוללה השואה ובהם ירוכזו כל התעודות הנוגעות לשואה... ז. חדר מיוחד לשמותיהם של לא-יהודים שעסקו בהצלת יהודים. ח. חדר מיוחד ללימוד תקופת השואה ובו ספריה מתאימה. ט. בית-תפילה מיוחד יוקם בתוך מצבת-עולם זו. י. בית-מדרש מיוחד לתורה. יא. חדר מיוחד בו יירשמו בפנקסים מיוחדים שמות כל התורמים...⁴⁰

השניים גם הציעו כי "כל הרואה עצמו בן לעם היהודי" יתרום לבנה למצבת הזיכרון הגדולה. על-פי התכנית היה על הקונגרס היהודי העולמי, הסוכנות היהודית ומוסדות הדת היהודיים להכריז על יום אבל קבוע, "[ו]באותו יום יעלו ברגל למצבת הזיכרון. מתאים ביותר - התאריך היהודי של 19 באפריל 1943", כלומר יום פרוץ המרד בגטו ורשה.⁴¹ בראש המפעל "לזיכרון-עולם" יעמדו, כך הציעו, הד"ר חיים ויצמן, הד"ר סטיפן וייז, הרב יצחק הרצוג ופרופ' אלברט איינשטיין. את הצעתם הביאו צוקרמן והד"ר הלמן לפני הד"ר נחום גולדמן, שנתן מיד את הסכמתו, ויחדיו הציגו השלושה את המסמך לפני הד"ר סטיפן וייז "שהתלהבותו לרעיון לא ידעה כל גבול".⁴²

כיצד ניתן להסביר את היזמה הזאת? מדוע הציעו להקים את האנדרטה בארץ-ישראל דווקא? נראה שהדבר קשור במצבם של יהודי אמריקה באותם הימים. "ב-1945 העדיפו

40 "אויפן הר הכרמל וורעט אויפגעבויט א מאנומענט לזכר אונזערע קדושים וטהורים". המקור היה ביידיש ואת הנוסח המובא כאן, תרגם ברוך צוקרמן עצמו. ברוך צוקרמן, "האידיאה של יד ושם", גשר, שנה ד' חוברת ב' (תמוז תשי"ח - יולי 1958), עמ' 70-79. המקור ביידיש, "לזכרון עולם", ניו יורק, 3 בפברואר 1945, אמי"ש, תיק XIV.
41 יש לשער כי הצעתם ל"יום אבל" במועד בו פרץ "מרד גיטו ורשה" הושפעה מהחלטת וועד פועלי אמריקה ביום השנה הראשון לציון המרד, 19 באפריל 1944, להכריז עליו "כיום יזכור לחללי גיבורי היהודים במערכת הקרבות", משמר, 19 באפריל 1944.
42 צוקרמן, "האידיאה של יד ושם", עמ' 72.

יהודי ארצות הברית לקבור את השואה כפי שהשתקפה מברגן-בלזן ואשוויץ", טוען ארתור הרצברג.⁴³ בתור יהודים-אמריקאים, הוא מוסיף, ביקשו להרגיש חלק מאמריקה המנצחת ולא בתור שמזוהים עם הקרבנות או הניצולים מעוררי הרחמים. הם ביקשו להתקבל בידי הגויים ולא להתנגש עמם, על-כל פנים לא בימים ההם. על רקע זה ניתן לפרש את הצעתם של צוקרמן והלמן לא רק כתמיכה בציונות הארץ-ישראלית אלא, ואולי בעיקר, כרצון להרחיק את הנצחת זיכרון "החרפה היהודית" מביתם. הם ידעו להעריך את המשמעות הסמלית של חיים חדשים שהעניקו פסל החירות ובתי העיר ניו יורק להוריהם, פליטי הפוגרומים מרוסיה הצארית, ואפשר שביקשו להקים בעבור שרידי השואה סמל דומה בשערי ה"ארץ המובטחת".

מיד כשהוחלט להציג את התכנית במושב הוועד הפועל הציוני, שאמור היה להתכנס בלונדון באוגוסט אותה השנה, מיהר הוועד הארצי של הקרן הקיימת לישראל להתכנס ולדון בנושא, אך גם הפעם התקשה להחליט מהי הדרך המתאימה להבניית זיכרון השואה במסגרתו. הכל הסכימו שעצם ההגשמה הציונית יש בה מן ההנצחה ובניית "כפרי זיכרון" הוא פתרון הולם.⁴⁴ כאן פקעה סבלנותו של מרדכי שנהבי, והוא דרש בתוקף מן הקרן הקיימת לישראל לפרסם את הצעתו, כיוון שהצעות אחרות כבר נודעו בציבור ועל זו שלו לא נודע דבר. אם לא יענו לו, איים, יפרסם אותה בעצמו. עד אז נמנע מלפרסם את התכנית, למרות קשריו הענפים עם צמרת הנהגת היישוב, בגלל סייג טכני שהציב יושב-ראש הנהלת הקרן הקיימת, הד"ר גרנובסקי לשנהבי, לאמור, "עד קבלתה או לדחיתה ע"י הקה"ל תהא [התכנית] סודית ושלא תהיה לי [מ' שנהבי] זכות לגלותה לאיש. כך, בשנים 1942-1945 נדונה 'יד ושם' בין כתלי הקה"ל בלבד".⁴⁵

מרדכי שנהבי הודאג בעיקר מידיעה שהתפרסמה שבוע קודם לכן בעיתון הארץ ובה נודעו פרטים על תכנית הנצחה שיזמה האוניברסיטה העברית בירושלים. ההודעה יצאה ביזמתו של גזבר האוניברסיטה, ה"מ שניאורסון, בסיום כינוס שהוקדש לנושא. נמסר בה שהנהלת המוסד החליטה להקצות שטח מאדמתה על הר הצופים להקמת "יד לגולה" וכבר נקבע ועד פעולה, שאף קיבל לצורך כך תרומה בסך 1,000 לא"י מאחד מעשירי לודז' לשעבר. על-פי התכנון, נאמר,

Arthur Hertzberg, *The Jews in America: Four Centuries of an Uneasy Encounter: A History* (New York: Simon and Schuster, 1989), p.291

44 ראה למשל דברי אנשי הנהלת הקה"ל, פנחס ליאון, יוסף טשרטוק, ומר האזרחי בתוך ישיבת הרפרנטים ביום 19 בפברואר 1945, מ. שנהבי, סיכום דברים אוגוסט 1946, אמי"ש, תיק IV, עמ' 5.

45 שנהבי ליעקב רבי, אמי"ש, תיק XIV, עמ' 3.

יוקם בניין גדול על שטח של 25,000 מ"ר שיעלה לפי הערכה כ- 100 אלף לא"י ויכיל אולם הרצאות גדול, מוזיאון של שרידי התרבות היהודית, ארכיון לדברים שבכתב, בציור צילום ובדפוס, בית אוסף לדברי זיכרון של כל מה שנותר לאחר חורבן גולת אירופה, ומעון לסטודנטים שיעלו מהגולה. בנין זה ישמש מרכז לחקר עברה של יהדות אירופה. מפעל זה צריך לשמש סמל לכל העולם ועתה הגיע העת להקימו.⁴⁶

בינתיים הלכו צבאות רוסיה ובעלות הברית וכבשו את רוב אירופה מדי הנאצים. בתחילת אביב 1945 כבר נראה קצה של המלחמה באופק, ואכן, בשבוע השני של מרס שבה ונשמעה התביעה להצלת שארית הפלטה והוכרז על שבוע אבל לזכר הנספים בשואה, שבוע שהסתיים בצום. ב-24 באפריל 1945, שבועיים קודם שנכנעה גרמניה, התכנסו חברי הלשכות הראשיות של הקרן הקיימת לישראל וקרן היסוד בירושלים לישיבה מיוחדת וחתמו על הסכם דו-צדדי לשיתוף פעולה בקרב יהדות הגולה עם סיום המלחמה. זמן קצר אחר כך הוציאו שני הארגונים מנשר משותף, מעין קול קורא לגלויות,

למפעל הודיה מיוחד, מפעל להצלה, לבנין, לתקומה ולגאולה! [...] יהודים שניצלו בדרך נס ממוראות ההרס והשמד, רק אם יחלצו בשעה היסטורית זאת למפעל יוצר וגואל, יצדיקו את הנס שאירע להם. [...] הארץ מוכנה. בצו ההשגחה ניצלה בנס מן השואה כדי למלא את תפקידה ההיסטורי: לבנות מחדש את עם ישראל השסוע. היא עומדת איתן. היא מחכה למעשה הגדול של כל המוני העם היהודי באשר הם שם.⁴⁷

מבחינתו של שנהבי הייתה היזמה משותפת הזאת בבחינת סתימת הגולל על תכניתו, מה גם שידע בוודאות כי בידי ראשי הנהגת היישוב מצויות עוד הצעות הנצחה. אחת מהן הייתה של הגב' ס' דוסטובסקי, ששלחה ב-27 בפברואר 1945 רעיון הנצחה מפורט ליוסף שפרינצק.

מצבת הזיכרון [תוקם] על כיכר רחבת ידים, בתוך גן תעמוד המצבה. תבניתה קשת (ארקה) בסגנון חומת העיר העתיקה. קירותיה בדמות אבני הכותל המערבי. בשני עמודי הקשת – שני חדרים. קירותיהם – שיש לחריטת שמות ע"י קרובי הנרצחים. בתוכם סדורים להדלקת נר-נשמה וכדומה. ביום קבוע בשנה שיקבע ע"י הוועד הלאומי

46 "יד לגולה על הר הצופים", הארץ, 12 בפברואר 1945. התפרסם אותו יום גם בעיתונים הצופה והבוקר. התרומה הוכרזה על-ידי קבוצה מיוצאי פולין שהוקמה באותם הימים. וראה אצ"מ, J1/6449.

47 המקור באנגלית נשלח לקנדה וארה"ב ב-17 במאי 1945. את הנוסח עברי התקין יוסף טשרנוביץ' חבר הנהלת הקק"ל. אצ"מ, KKL5/12925.

יערך ליד מצבה זו טקס ע"י ילדי בתי הספר. [...] בתוך הגן שבו תעמוד קשת-הזיכרון, ובקרבתו, יעמוד "בית לכל ילד". [...] ה"בית לכל ילד" צריך להיות תחנה כזו בה ימצא הילד מיטה נקיה, בגדים, אכל ודאגה לסידורו. [...] ה"בית לכל ילד" וכן המצבה צריכים להיות מפעלה של נשי ארץ-ישראל, מפעל לאומי אל-מפלגתי.⁴⁸

"יד ושם" – מפעל ההנצחה לגולה הנחרבת

חגיגות 1 במאי של שנת 1945 היו מעין אות הפתיחה למצעדי הניצחון העתידיים על גרמניה הנאצית. בניו יורק צעדו 60 אלף יהודים "הרואים עצמם כיתומים וכאחראים לגורל שרידי ישראל... [בהפגנה] הגדולה ביותר מבחינת מספר משתתפיה והן מבחינת עצם ביטוייה למען ארץ-ישראל... במאמץ להבטיח מיד עליה יהודית חופשית והכרזה על ארץ-ישראל כמדינה יהודית".⁴⁹ למחרת ניסח שנהבי לעצמו מחדש את רעיונותיו על-פני עשרה עמודים צפופים, והכתיר אותם בשם: **"יד ושם" – מפעל ההנצחה לגולה הנחרבת**, קיים לתכנית ההנצחת זכר הגולה.⁵⁰ זאת הייתה הפעם הראשונה שבה נקרא מפעל ההנצחה לשואה בשמו המוכר - "יד ושם". את השם הזה הציע מנהל המחלקה הדתית בקרן הקיימת הרב משה בורשטיין לשנהבי עוד בשלהי 1942, אבל שנהבי העדיף שלא להשתמש בו עד אז.⁵¹

יום לאחר מכן, ב-3 במאי, התפרסמה בעיתון דבר קריאתו של לייבל גולדברג מקיבוץ יגור "לנקום באלמוניות" הנספים בשואה ועמה הדרישה מן הציבור כי

יוקם ספר העדות והזכרון! [...] יהיה זה ספר בן 22 כרכים (לפי מספר האותיות האל"ף ב"ת). כל משפחה תקבל ספר לזכרון, בו כלולים האנשים שנרשמו על-ידה. זאת תהיה תעודת-נצח העוברת לבנים ולבני-בנים ומנכד לנין. לא ימח זכרם לנצח! ספר העדות והזכרון מגמותיו שתיים: א) מגמה של נצח היסטורי. ב) מגמה משפטית פוליטית. לדורות הבאים יימסר מעשה-עמלק בכל מוחשיותו המרטירולוגית. אך ערכו הפוליטי בזה, שהוא יהיה בסיס מוחשי לדרישותינו. הנה מה עוללו לנו.

48 אצ"מ, J1/3610/1. בתיק הזה נמצאות עוד הצעות שהופנו אל חברי הוועד הלאומי.

49 דבר, 2 במאי 1945, עמ' 1.

50 "תולדות יד ושם 1945-1948", אמי"ש, תיק LII, YL10-YV/19.

51 מרדכי שנהבי - דברים במושב הראשון של המועצה החמישית של הנהלת יד ושם, י"ז בטבת תש"ך, 17 בינואר 1960, אמי"ש - דברי המועצה החמישית של יד ושם, עמ' 27. (ללא סימון תיק). כדאי לציין כי מראשית המאה נפוץ היה מנהג בשכונות ירושלים החדשות דאז, לקבוע לוחות הקדש על בתים שנתרמו למטרות צדקה שפתחו בציטוט הפסוק: "ונתתי להם בביתי ובחמותי יד ושם טוב מבנים ובנות... אשר לא יכרת" (ישעיהו נ"ו:ה) משם נילקח שם המוסד "יד ושם".

ב- 25 במאי 1945 התפרסמה סוף-סוף תכניתו של מרדכי שנהבי בעיתון **דבר**.⁵² כותרת המאמר הייתה: "יד ושם לגולה הנחרבת (קיום לתכנית)". הפעם גיבש יוזם שנהבי את כל המרכיבים של הצעותיו הקודמות לידי תפיסה מרחבית שלמה וכוללת. להלן עיקרי התכנית כפי שניסח אותם שנהבי ולאחר שערכת את אותה כדי להקל על הקורא לעמוד על עומק תפיסתו של שנהבי והיקפה.

הרקע עם שיחרור אירופה המדוכאה – עולה עובדת החורבן וההשמד בכל מוראותיה. האין גודל האסון תובע מהעם ומכל יחיד בו, ביטוי הולם את כאבם, אבלם? [...]
חללינו למיליונים הגיעו! מיליונים ללא קבר ומצבה.

המטרה אנו חייבים להקים מצבת-עד. מצבת-עד זו תהיה מורה ומדריכה לדורות הבאים, אות ואזהרה לנו ותעודת-מצפון וחובה לעולם שסביב לנו. מצבת-עד זו תשמור על זכר כל קרבן יחיד שנפל ותאפשר לכל יחיד בישראל לקדש זכר קרבנותיו.
המקום בארץ ישראל הנבנית, מרכז התחדשות חיי הלאום, - יקים העם מצבת-עד לזכר קהלותיו שנחרבו ובניו שנהרגו והושמדו, לזכר גבוריו אשר לחמו את מלחמתו, מלחמת-כבוד והעזה, שעוד לא ידעוה. [...] **רק במקום המצא "הדופק" של העם יכולה וצריכה לקום מצבת-עד זו, רק ארץ-ישראל תדע לשאת ולשמור על הנכס הלאומי הזה.**

היזמים אותו חלק בעם העמל על התחדשותו. מוסדותינו הלאומיים והציבוריים, הקרנות הלאומיים – אלו יהוו את הגרעין. מסביב לו יתרכזו: ארגוני העולים השונים, יוצאי קהלות מסוימות, מוסדות שונים, תנועות הסתדרותיות והקהלות שבארץ ובכל ארצות הגולה.

הקבלן מתוכם יקום "יד ושם" – מפעל הנצחה לגולה הנחרבת. עליו יוטל להעביר את הפעולה ולבצעה. פעולותיו של מפעל זה תוגבלנה לתקופת שנים מסוימת (חמש). בפרק זמן זה יהיה עליו להעביר את "ההרשמה" הכללית" וכן את הפעולות סביב ל"ציונים המיוחדים", הוא יכין את כל התוכניות של המפעל ויעסוק בביצועו תוך הסכם מלא עם הקרנות, ויחלק את ההכנסות לפי מפתח שיקבע מראש בין ארבעת הסעיפים. הכנסותיו של המפעל תוקדשנה: א) להקמת מפעל הנצחה. ב) לגאולת הקרקע. ג) לקליטת יתומי הגולה. ד) לעליה והתיישבות של פליטי החרב.

מבני הנצחה

⁵² הציטוטים שלהלן הם מתוך "יד ושם – מפעל הנצחה לגולה הנחרבת", התכנית של שנהבי שהוגשה למערכת **דבר**, ולא מתוך מה שפורסם בעיתון.

"היכל הזיכרון" – ... בו יופקדו כל "ספרי-הזיכרון"⁵³ ובתוכו יציבו את "הציונים המיוחדים" ... יהיה הבנין מונומנטאלי [...] הוא ישמש מרכז, שמסביב לו יקומו מוסדות ומפעלים אשר ישמשו צנורות נוספים לחזוק רוח-העם והרחבת השפעתה של ארץ-ישראל על יהדות הגולה.

מפעלי הלזוי נציין בזה אחדים מהם: (א) ביתן תולדות גבורת העם בכל הדורות, במיוחד כל הקשור עם מלחמת גבורי הגיטאות. (ב) ארכיון מרכזי לתולדות הגולה... (ג) ארכיון לתולדות א"י לכל תקופותיה, ובמיוחד לתקופת המפעל הציוני [...] (ד) בית נכאת וספריה. (ה) בית-עיון לתולדות הגולה והתנועה הציונית. מרכז להכנת עובדים למוסדות הלאומיים והשליחים לארצות הגולה. (ו) אולם ומגרשים לכינוסים גדולים. (ז) בית-כנסת לסיפוק צרכיהם של מבקרים דתיים. (ח) בתי-מלון, בתי מלינה לנוער.

רבוא-רבבות נרצחו ללא כל עקבות אחריהם. לזכר קרבנות אלמונים אלו תוקם בתוך "היכל הזיכרון" מצבה מיוחדת – היא "מצבת הקרבן-האלמוני". [...] ש[ת]יהפך לסמל של כל מפעל ההנצחה.

את המצבה הזו, כתבניתה ב"היכל הזכרון", נעמיד על יד כל קבר-אחים וקברות בודדים בכל ארצות הגולה השסועה. מצבה אחידה זו, תסמל את דרך הענויים והאכזריות שעברו מיליונים מבני עמנו. היא תשמש הבעה אחידה להחלטת העם לזכור את חלליו וקדושו. **בכל בית קברות יהודי ברחבי העולם – תקים הקהלה היהודית את ה"מצבה לקרבן האלמוני", לזכר קרבנות התקופה הזו.** מנהג יונהג, שכל לזויה תתעכב רגעים מספר על יד מצבה סמלית זו, למען פקוד זכר הקדושים של העם. מנהג זה, בהשתרשו כנוהג אחיד בכל תפוצות הגולה ובא"י, ישמש מסגרת סמלית מאחדת לרגשות עמוקים של העם...".

יום זיכרון "יום גטו ורשה", יוכרז כיום זכרון וחג הגבורה. ביום זה תתקיים עליה ברגל אל "היכל הזכרון" בו יקחו חבל המוני העם היושב בציון ומשלחות מכל ארצות הגולה. בו ביום תתקיימנה עליות-ברגל אל קברות-אחים בארצות הסבל ואל בתי הקברות היהודיים. על יד המצבות ל"קרבן האלמוני" יתקיימו אזכרת-נשמות – ואחד יהיה הסמל אשר יאחד את העם כולו בזכרו את התקופה המרה ואת אשר הראו לנו לוחמי הגיטאות. [...] הוא [יום הזכרון] ירים את זכר החללים לקשר מתמיד שבין העם וגורלו והוא ישמש יסוד חשוב במסגרת דרכי - ההעפלה של העם לקראת בנין ארצו.

53 "ספר הזיכרון" היה אמור לכלול רשימה של הקהילות והיחידים שנכחדו, וגם רשימת ההרס של רכוש ציבורי ותרבותי, ורשימה של חסידי אומות העולם. שנהבי הציע גם לצרף פנקסים לזכר קרבנות העלייה, ולוחמי המחתרות. שם, עמ' 5.

התכנית המקיפה שהציע כעת שנהבי נתנה ביטוי נאמן לעיקרי אמונתו הציונית ובכך לא הייתה שונה במהותה מן ההצעה הראשונה שמסר לקרן הקיימת, חוץ מפרט אחד בולט בייחודו. מן המסמך עולה כי יד ושם נועד לשמש בתור אמצעי ולא מטרה. שבע ניסיון משנות המאבק בגופים הציוניים השונים הבין שנהבי שרק ארגון-גג עצמאי, שיפעל מתוקף הסכמה משותפת של כל המוסדות הלאומיים ולמשך זמן מוגבל, יהיה מסוגל לכוון את מכלול ההנצחה שחלם עליו.

בראשית יוני 1945 התכנסו חברים בהנהלת הוועד הלאומי ביזמתו של יוסף שפרינצק ("החבר שמטפל בגולה") להתייעצות מיוחדת בשאלת הקמת מצבת זיכרון לשואה. שפרינצק חשש כי ריבוי תכניות ההנצחה שכבר התפרסמו בציבור יפגע באפשרות היישוב לממש אפילו אחת מהן. שפרינצק הבהיר שמאחר שכינוסו הקרוב באוגוסט של הוועד הציוני בלונדון, "מתחיל לקבל צורה ריאלית, אז צריך עד אז לבוא לאיזה סיכום בענין... כדי להביא שם דבר מסודר, כדי שנוכל לבוא בדברים עם האינצטיבה האמריקאית". עמדתו של היושב-ראש, דוד רמז, הייתה נחרצת:

נדמה שצריך להניח הנחה ראשונה שכל יד לגולה אשר אנו עומדים להקימו, מרכז הוא ירושלים, כי היא תאיר לדורות, [...] פירוש הדבר שאנו מדברים על הר הצופים, [...] וייתכן שאחרי כן אפשר יהיה לצרף לדבר מחשבות בשטח, בהתיישבות ונקודות שונות [...] ספר זכרון שישמר במגדל הזכרון בהר הצופים ובו יהיה דף ליחיד והעתק ממנו ישלח למשפחה. [...] מן הדברים שהעלו בעניין זה הייתה גם המחשבה על סמל של שדה אירופה [...] לא לכלל בלבד, לא ליחידים בלבד, כי אם גם זכר לקהילות. [...] יש מקום שבמרכזו יתנוסס הזכרון לחללי המלחמה, למתנדבים ומירימי הדגל.⁵⁴

אין ספק שרמז הציע תפיסה חדשה, שונה מזו של שנהבי. ראשית הוא הציג את ירושלים בתור המקום ה"כמעט ודאי" ולא את ההתיישבות החקלאית. שנית, הוא דיבר על עיצוב "שדה אירופה" כמעבר לארץ-ישראל. ושלישית, מרכז הפרויקט בעיניו היה זיכרון "חללי המלחמה" ולא "הקרבת האלמוני".

בישיבה העלו כמה משתתפים רעיונות להנצחת הגולה, אבל הרעיון החדש ביותר היה זה של הקרן הקיימת לישראל, שדיברה על מפעל יישובי גדול שיהיה ביטוי ל"החיאת

54 דברי הפתיחה של דוד רמז ב"התייעצות בשאלת הקמת "יד לגולה", ישיבת הוועד הלאומי מיום כ"ג בסיון תש"ה, 4 ביוני 1945. אמי"ש, תיק II קובץ 14.

השממה, לעומת החורבן להעמיד חיים חדשים והחייאת המתים".⁵⁵ עיקריה של התכנית היו ייעור והכשרת קרקע להתיישבות בהיקף של 50 אלף דונם כל אחד וכן הקמת 30 יישובים. רוב היישובים יישאו שמות לזכרם של הקרבנות יוצאי ארצות אירופה השונות, והאחרים ייקראו על שם חיילי היישוב שנפלו במלחמה, חיילים יהודים שנפלו בשורותיהם של צבאות בעלות הברית, מורדי הגטאות והפרטיזנים, ילדי ישראל שנרצחו, מעפילים שלא הגיעו, חללי ההגנה והמאורעות. "ביערות יוקמו מגדלי שמירה והם ישמשו גם להצגת חומר ופרטים הקשורים בזכרם של אלה שלשמם ינטעו היערות. כל המגדלים יהיו בעלי נוסח אחד, מותאם למטרתם המיוחדת. ההשקעות המשוערות הן בסה"כ 4,250,000 לא"י".

שנהבי לא ידע את נפשו מרוב כעס ופנה ליושב-ראש הקרן הקיימת, הד"ר אברהם גרנבסקי והזהיר שהתכנית "לא רק שאינה באה למלא את עצם השליחות של הנצחת התקופה האיומה של הגולה, - אלא גם טומנת בחובה כישלון לקה"קל עצמה".⁵⁶ בעקבות פרסום הצעות ההנצחה הגיעה אל הוועד הלאומי גם תגובתו של המגזר החרדי. ראשי "חברא קדישא" בירושלים הציעו בפנייתם:

כי המצבה המרכזית שתשמש גל-עד למאות אלפי אחינו ואחיותינו שלא זכו לקבר ישראל – מקומה בהר הזיתים המיוחס והמקודש. כאן יקבר האפר של הקדושים שיובא מהגולה. למקום קדוש זה, ינהרו רבבות בני ישראל שבא"י שנה-שנה להתיחד עם זכרם של קדושנו, להתפלל לעי"נ [לעילוי נשמתם] ולהעלות את זכר האסון הלאומי הגדול.⁵⁷

שנהבי, שקיווה להציג את תכניתו בכינוס בלונדון (אם כי בסופו של דבר שום ארגון לא שלח אותו), דאג להכין תיאור מפורט של "היכל הזכרון" שלו:

אולם עגול סגור. במרכז – "המצבה לקרבן האלמוני". הריצפה – מוזיאון לזכר הילד. הקירות מצופים עד גובה ידוע עץ או חומר דומה. מעל לציפוי – פרסקאות ומוזאיקה. האולם מתחלק ל-20 "תאי הנצחה". "תא הנצחה" לכל ארץ. "תאי-ההנצחה" מכילים את טבלאות-השמות של הקרבנות. השמות – בצורת טבלאות קטנות, המרוכזות לפי הערים, ירוכזו על לוחות. כל לוח מעל לאלף שמות, כעין מצבת-אחים גדולה. הלוחות

55 יוסף ויץ, "הצעה סכימתית למפעל הנצחת הגולה ע"י יעור", 4 ביוני 1945, אצ"מ KKL5 12925.

56 "הנצחת הגולה", 13 ביוני 1945, ארג"ח 95-14.3 (4).

57 פניה מטעם כנסת ישראל קהלת ירושלים חברה קדישא גחש"א לוועד הלאומי לכנסת ישראל בתאריך 12.7.1945, ב' באב תש"ה. "הנדון: מצבת הזכרון לחללי הגולה". תנומים ישראל ברדקי – מזכיר, א. ח. צוובר – יו"ר, אצ"מ J1/3601/1.

תלויים, ולפי הצורך מורד הלוח ההנצחה לקרבן מסויים. הקוטר 50 מטר בערך = 1,800 מ"ר רצפה. הגובה 18 מטר X 200 מטר רץ [היקף]... המצבה 30 מטר רץ.⁵⁸

באשר לעיצוב "המצבה לקרבן האלמוני" רשם לפניו שנהבי את הצעתו של האמן ברונשטיין: "מצבה בשכיבה. אבן גדולה דוממה עם כתובת. למראשות 'נר-תמיד'. האור נופל במרוכז מהקמרן רק על המצבה הזו".⁵⁹ שנהבי הכין תכנית אלטרנטיבית אם זו תידחה:

במקום אולם סגור – חזית אחת פתוחה. במרכז "המצבה לקרבן האלמוני" משני צדדיה "תאי-ההנצחה" לארצות. הבניה לתוך ההר. לכל אורך החזית (250 מטר) קולומנדה ברוחב של 10 מטר, המקשרת עם משטח בגודל של 25.000 מ"ר. המשטח מוקף חומה בגובה של 4 מטר. חומה זו תשא עליה פריסקות, אשר תספרנה על תקופת השואה לכל סוגיה. מעל משטח זה יכולים לקחת חבל בכל טקס לפחות 30.000 איש.

60

ואולם משנעשתה התכנית לנחלת הציבור נשתנה מעמדה. כעת היו לה חיים משלה. שנהבי ניסה עוד זמן מה להחזיק בה כבשלו, אך האחרים עשו בה כרצונם, וברבות הימים שכחו לו אפילו את זכות היוצרים. הוועד הפועל הציוני שהתכנס בלונדון באוגוסט 1945 החליט להטיל על הוועד הלאומי את האחריות להנצחת השואה בארץ-ישראל. הזיכרון, קבע הכינוס, יעוצב באופן שידגיש את "מקומו של המרכז – ירושלים. ההיקף, אשר יתפשט בכל הארץ יכלול: יערות-זיכרון ומכונני חינוך לילדים הניצולים".⁶¹ מכאן ואילך ועד הקמת המדינה היה הוועד הלאומי לכנסת ישראל האחראי הישיר לכל עניין הנצחת השואה. אמנם שנהבי נבחר בתור חבר "ועדת יד ושם" של הוועד, אך בפועל היה היושב-ראש דוד רמז, האיש שקבע את סדר היום של הנצחת הגולה שחרבה.

אחרית דבר - "לא על חורבנה של הגולה נבנה, אלא מתוך חורבנה"⁶² הצעות ההנצחה שסקרנו לעיל נולדו במוחם של יהודים המזוהים עם התנועה הציונית. הרעיון להקים יד ליהדות אירופה שחרבה כ"נוף של זיכרון" בארץ-ישראל, עלה בקנה אחד עם האחריות הקולקטיבית שקיבלה עליה התנועה לעתידו של העם. בתחילה התעוררו היזמות

58 מכתב ממרדכי שנהבי אל פרנץ לדרר מ- 27 ביולי 1945, אמי"ש, תיק XV.
59 תזכורת מפגישת שנהבי עם מר בורשטיין מ"בצלאל", 17 ביוני 1945, אג"ח, 95-14.3 (6)

⁶⁰ שנהבי אל לדרר, 27 ביולי 1945, אמי"ש, תיק XV.

61 סיכום החלטות בנוגע ליד ושם, ישיבה בלונדון 15 באוגוסט 1945, אג"ח, 95-14.3 (6)
62 שנהבי, 10 בינואר 1943, אצ"מ KKL5/11965.

לעיצוב הזיכרון הקיבוצי של השואה בתור הצעות פרטיות שהופנו אל גופים ציבוריים והמוסדות הלאומיים. ואולם משהונחו ההצעות על שולחן של הנהלות הקרן הקיימת לישראל, קרן היסוד, עליית-הנוער והאוניברסיטה העברית התגלה כי הפער בין חלומם של בעלי הזיכרון הפרטי לחזונם של המנהיגים, מעצבי הזיכרון הקיבוצי, היה עמוק ועקרוני. בשעה שהצעות ההנצחה של רוב היזמים התמקדו בהנצחת הקרבנות בתור אמצעי לשימור העבר, התרכזו הדיונים בהנהלות המוסדות בהנצחת השואה ובלקח שיש להפיק מן האירוע ההיסטורי לעתיד. כלומר, גם אם היו הכל תמימי דעים שראוי שזיכרון השואה יהיה חלק מן הנרטיב הציוני, עדיין נותרו השאלות בדבר מקומו ותפקידו חסרות מענה.⁶³

רוברט בלה (Robert Bellah) טען, שזיכרונות שעולים בתודעתו של הציבור בהקשר של משבר קונקרטי, מקורם בניסיון החברתי הרב-דורי.⁶⁴ המקרה שלפנינו מאשש את הטענה הזאת. רעיונות ההנצחה שהצגנו מלמדים בעליל שהמשבר העמוק שחוללה השואה בתודעת היישוב אכן דחף יזמים לעיון מחודש במאגר הזיכרון היהודי, כפי שאמנם העיד בעל הצעה אחד: "לשוא חפשתי בחיינו המודרניים צורת ביטוי לכאב הלאומי ועל כורחי פניתי אל הצורות שבהן השתמשו לאותה מטרה אבות אבותינו".⁶⁵ כאלו היו גם הצעותיהם של לייב גולדברג מיגור ואידוב כהן מהנהלת הקרן הקיימת ובמובן מסויים גם הצעתו של מרדכי שנהבי. הוא ביקש להמיר את החובה הדתית ליצירת זיכרון פרטי לקרבנות (אמירת "קדיש" והקמת מצבה) בהבניית חובה אידאולוגית (ציונית) להקמת זיכרון קיבוצי לשואה בארץ-ישראל. מועדי הזיכרון שיזמה הנהגת היישוב - ימי צום, תענית ומחאה – עלו אף הם בקנה אחד עם המגמה הזאת.

ככלל הובנה כנראה הזיכרון הקיבוצי של השואה ביישוב כמודל של החברה. הוא הובנה כביטוי לגזרת הגורל העתיקה של עם ישראל: "הצר הצורר, תמצית העמלקיות של כל הדורות, נלחם בצדק, נלחם בנו ושואף להשמיד לא רק אותנו, כי אם למחות את אות האלוהים מעל מצח העולם כולו".⁶⁶ ואולם לבסוף, "בצו ההשגחה ניצלה [ארץ-ישראל] בנס מן השואה כדי למלא את תפקידה ההיסטורי: לבנות מחדש את עם ישראל השסוע".⁶⁷ הנספים

⁶³ דיון בנושא זיכרון השואה באותן השנים ראה אצל דליה עופר, "מה ועד כמה לזכור מן השואה – זיכרון השואה במדינת ישראל בעשור הראשון לקיומה", בתוך אניטה שפירא (עורכת), **עצמאות – 50 השנים הראשונות**, מרכז שז"ר, ירושלים 1998, עמ' 171 – 193.
⁶⁴ Robert Bellah, *Broken Covenant* (University of Chicago: Chicago 141 University Press, 1975), p.
⁶⁵ י. בעהם, מכתבים למערכת, **דבר**, 16 במאי 1944.
⁶⁶ דברי המשורר דוד שמעוני בכינוס סופרים ביום כ"ז בתמוז תש"ב, **מאזנים**, 14 (תש"ב – 1942), עמ' 373.
⁶⁷ מנשר מטעם הנהלות קק"ל וקרן היסוד ליהודי קנדה וארצות הברית, אצ"מ, KKL5/12925.

בשואה היו ל"מתי מדבר אחרונים", ואילו הניצולים ואנשי היישוב – גיבורים ובוני "הארץ המובטחת" המחודשת.

אנשי העליות השונות אף שהיו בעלי הווה ציוני אחד, טיפחו חזונות אידאולוגיים שונים והחזיקו בשני סוגי "עבר": פרטי וקיבוצי. עברם הפרטי עוצב על-ידי הנוף התרבותי והגאוגרפי של ארץ מוצאם והעולם הנוצרי או המוסלמי שם, בשעה שעברם הקיבוצי הובנה בתבנית נוף הארץ ובתור ירשי בני ישראל מימי המקרא. זהותם היהודית נקבעה מהיותם חוליה בשרשרת הדורות ששמרו על התרבות הייחודית (ממד הזמן), בשעה שזהותם הציונית הובנתה מתוך מציאות חיי היומיום בתור ילידי הארץ ובניה (ממד המקום).⁶⁸ מעמדם התרבותי של שני סוגי העבר לא היה שווה בגלל אופיה המהפכני של הציונות. רוב העולים ארצה עד אז היו צעירים בודדים שהתנתקו למעשה מכל קשרי גומלין עם עברם הפרטי וקבוצות ההשתייכות החברתית שלהם – תנועת הנוער, הקיבוץ, המפלגה והיישוב כולו – היו להם ל"בית", מעין תחליף למשפחה ולקהילה שהניחו אחריהם בגולה. שלא כהוריהם, יוצאי אירופה, גדלו אפוא בני הארץ להיות בעלי עבר אחד בלבד: קדמון-חדש. וככה קיבל הזיכרון הקיבוצי קדימות על פני הזיכרון הפרטי בתהליך יצירת "הזיכרון המובנה של העבר" הן בהגדרת הזהות האישית והן בזו הקיבוצית.

תובנה זאת מצאה את ביטויה גם במאבק על בחירת המקום לאתר ההנצחה לשואה. בחוץ נאבקו על מעמדם הבכיר של היישוב וארץ-ישראל כמבני הזיכרון הקיבוצי של השואה עבור העם וההיסטוריה. החשש היה מפני הקמתן של אנדרטאות באירופה בידי אנשים או גופים פרטיים. לפיכך הציעו להקים מנגנון שיפעל להנצחת השואה בארץ, הוא יד ושם, שיוסמך לדבר בשם העם ויאסור על הקמת מפעלי הנצחה נפרדים.⁶⁹ בפנים התחולל המאבק בין שניים. בעיני מי שראו בשואה חלק מן העבר שנועד ללמד על ההווה, כמודל של החברה, הייתה ירושלים (עיר הקודש ותמצית הזיכרון היהודי) מרחב ההנצחה הנבחר.⁷⁰ מי

68. ביטוי מובהק לכך הוא רישום תאריך העלייה ארצה כתחליף לתאריך הלידה, כפי שנעשה על קברי חללי מלחמת העצמאות או על קבר דוד בן-גוריון למשל. להרחבה בנושא ראה גם זלי גורביץ וגדעון הרן, "על המקום-אנתרופולוגיה ישראלית", אלפיים 4 (1992), עמ' 9-44.

69. ראה דברי מרדכי שנהבי: "יש והן מתכוונות להנצחת יהדות מסויימת (אוסטריה, צ'כיה וכו') ויש הצעה של הבונד ודומים לו המתכוונים להקים מצבה במקום גיטו וורשה...בשני כיוונים אלה סכנות נראות לעין הראשונה תביא לידי פיצול כח-הביטוי המלוכד של העם לאסונו הצעת הבונד מנסה להעביר מחדש את נקודת-הכובד של היהדות אל לב הגולה – וורשה", "מצבת העם לזכר חללי הגולה ויד לחייל היהודי", 7 בדצמבר 1944, אג"ח, אוסף שנהבי, 95 – 14.3 (1).

70. "אליהו אפשטיין - באשר להצעה לכלול במפעל בית-קברות סמלי, הרי שרוב היהודים יצפו לכך שיקום על הר הזיתים בירושלים ולא בעמק"; אידוב כהן בתגובה על הצעת שנהבי ב-1 באפריל 1943: "המקום המתאים [למפעל הזיכרון]: הנראה לי בסביבות ירושלים, אולם אין להוציא מן החשבון... את סביבות הכנרת, את הכרמל, או את הגליל". אצ"מ, KKL5/11965; "מר [בן] גוריון: המקום המתאים ביותר לירושלים". סיכום של שנהבי מפגישה

שהבנו את אירועי העבר כמודל **עבור** החברה, לעומת זאת, העדיפו לכוון את מרחב ההנצחה לגולה בעמק יזרעאל (מחשובי המרחבים המקודשים של הדת האזרחית הציונית⁷¹) כיוון ש"בעמק הננו רואים את עצמנו ואת גורלנו מתוך אספקלריה של המציאות החדשה שבו".⁷² מכל מקום, כל עוד הובנה המצב החברתי-הפוליטי כשעת משבר, החזיקו יזמים ואנשי הממסד בשתי הגישות. ברבות הימים, עם שינוי הגדרת המצב ועלייתם ארצה של מאות אלפי ניצולי שואה, התחדדה המחלוקת סביב עיצוב הזיכרון של שעת המשבר בין בעלי הזיכרון הפרטי של השואה למעצבי הזיכרון הקיבוצי שלה, ותודעת השואה בחברה הישראלית עברה שינויים ותהפוכות לא מעטים.

מקור: יד ושם קובץ מחקרים, ל, ד' זילברקלנג (עורך), יד ושם, תשס"ב, עמ' 241-270.

עמו. 21 באוגוסט 1944, אג"ח, 95-14.3 (1); "מר האזרחי: רצוי שבארץ-ישראל, בירושלים, יהיה מרכז אשר ידאג לרשימת כל הגיבורים מכל הארצות, שלחמו נגד היטלר, נרצחו ונפלו, ולהנציחם ע"י הקמת כפר", ישיבת הרפרנטים ב-19 בפברואר 1945, סיכום דברים אוגוסט 1946, אמי"ש, תיק IV, עמ' 13.

71. על המושג "דת אזרחית" בכלל, ראה Robert Bellha, *Beyond Belief* (New York: Harper & Row, 1976) pp.168-189; ועל הציונות כדת אזרחית" ראה Charles S. Liebman and Eliezer Don-Yehiya, *Civil Religion in Israel* (Berkeley: University of California Press, 1983).

72. במילה גורלנו מתכוון שנהבי לחיי היהודים בגולה, כפי שהוא כותב מפורשות באותו קטע מצוטט: "המכה שקיבלנו נובעת מעצם גורלנו הלאומי, שהיה כזה מתוך חוסר קרקע ואחיזה", תזכיר להנהלת הקק"ל, 10 בינואר 1943, "תולדות יד ושם 1945-1948", אמי"ש, תיק LII, YL10-YV/19.